

Gure prosa zientifikoaren lehen urratsak: Albert Constantin jaun medikuaren *Zuhainen eritarzunaz eta haien arraberrikatziaz*¹

Kepa Altonaga

Zoologia eta Animalia Zelulen Dinamika Saila
Zientzi Fakultatea/Euskal Herriko Unibertsitatea
644 P.K.; 48080 BILBO
zopalsuk@lg.ehu.es

Laburpena: Hiru ildotan zehar joan da artikulu honen ekarpena. Batetik, Albert Constantin mediku zuberotarraren idazlan ezezagun bat berrargitaratu dugu, eta bai galdetu ere haren obra idatziaren benetako neurriaz: urria da, iritzi orokorrak dioenez, ala zabalaz bezain ezezaguna? Bestalde, Gerla Handiaren aurretik Zuberoan ziharduen «Atharratzeko taldea» aurkeztu dugu; gerora erabat itzali da haren oihartzuna. Hirugarrenik, test bat egin diogu Jose Ramon Etxebarriak plazaraturiko euskal prosa zientifikoaren periodizazioari.

1. SARRERA

Euskal Idazleen Elkarteko *Hegats* literatur aldizkariaren 30. zenbakiak jaso ditu, prosa zientifikoaren gainean 2001ean Eibarko Markeskoan buruturiko jardunaldien txosten batzuk, tartean Jose Ramon Etxebarriaren *Euskal prosa zientifikoaren historiaren inguruan* [1].

Hitzaldi interesgarri horretan euskal prosa zientifikoaren periodizazio bat aurkeztu zigun Jose Ramonek, eta mugarri bat kokatu zuen 1970. urte inguruan. Periodizazio horretarako, «banakoen lana edo talde-lana izatea» erabili zuen irizpidetzat, eta, haren ustez, gutxi gorabehera urte horrek markatu du euskal prosa zientifikoaren historiaren abiapuntua, alegia, «lana

¹ Eskerrik beroenak Olaso Dorrea Fundazioari, Lacomberen biblioteka kontsultatzeko eskuzabaltasunagatik, eta bai Euskaltzaindiako Azkue Bibliotekari ere. Bestalde, zorretan nago Jean Louis Aguer, Junes Casenave-Harigile eta Piarres Xarritonekin eskaini dizkidaten era askotako laguntzengatik.

ekimen kolektibo modura planteatzen hasi zenean». Ikuspegi horretatik, beraz, ahalegin kolektiboa izateak damaio bere hasiera gure dibulgazioaren historiari; badago hor «euskarazko prosa zientifikoa kontzienteki lantzeko nahia eta —batez ere— bide horretatik aurrera egiteko erabakia». Jose Ramonen ustez, horixe da «historiaren zero puntua», eta horren ostekoa ondotoxo-edo ezagutzen dugu, nahikoa hurbilekoa dugun heinean: EKTak, Elhuyar Taldea, Udako Euskal Unibertsitatea, UZEI...

Lehenagokoa ez da hain ezaguna. Jose Ramon Etxebarriak aro bi bereiztu ditu 1970. urtearen aurretik. Batetik, euskal prosa zientifikoaren «historiaurrea», jakina, eta bestalde, «historiaurrearen aurreko garaia», eta bien arteko muga Sabino Aranaren eten ideologikoak ezarri ei zuen, XX. mendearen hasieran. Izan ere, proiektu politiko berriaren inguruko ahalegin modura ulertu ditu Jose Ramonek medikuntzan, matematikan, fisikan eta kimikan argitaratu ziren idazlan bakanak, eta Jean Etxepare, Ixaka Lopez-Mendizabal, Jokin Zaitegi eta Gabirel Jauregiren izen aipatzen ditu. Aitzindari bakan horiek, Jose Ramonek dioskunez, ez zuten jarraipenik eduki, eta ez, noski, sarerik.

Gure idazlan honetan Albert Constantin mediku zuberotarraren 1913ko artikulu bat berrargitaratuko dugu [2]. Asmo bi ditugu. Lehenengo eta behin, plazaratu egin gura dugu euskal prosa zientifikoaren aitzindari ezezagun horietariko baten lana eta izana, ahal delarik orduko koordinatuetan kokatuz. Baina horrekin batera eta Constantinen kasua profitatuz, testatu egin nahi dugu Jose Ramon Etxebarriak eskuratu digun periodizazioaren ondadea. Hau da, ikusi gura dugu noraino ondo egokitzen diren Constantin medikuaren datuak Joserrak zirriboratu duen marko teoriko horretan. Azken batean, argia iziotu nahi dugu gure dibulgazioaren historiaurreko gela ilun horretan.

Helburu bi horiekin batera, urrun samar gelditu zaigun euskalki bateko berezitasunak ikusiko ditugu bertatik bertara, eta, zer esanik ez, lagundu egin gura dugu gaur egungo euskararen aje nagusietarikoa osatzen, alegia, iparralde/hegoalde banaketa dialektal berria ezabatzen.

2. ALBERT CONSTANTIN: BIZITZA ETA IDAZLANA

Ez da erraza Albert Constantin medikuari buruzko argibide askorik lortzea ohiko iturri bibliografikoetara joz gero. Gehienez bizitzako data nagusiak eta Jean-Baptiste Constantin idazle zuberotarraren semea izan zela aurkituko dituzu, eduki izan zuen karguren baten aipamenaz batera. Horren adibidea izan daitezke kasurako, *Zuberoako idazle zenduak* liburuan [3] Jean-Louis Davant euskaltzainak Jean-Baptiste Constantinen atalean eskaini dizkion lerroak: «Ber lekuan (= Atharratzen) luzaz kontseilari orokor

izanen da idazlearen seme medikua, Albert (1873-1957), aita bezala euskaltzale beroa, baina idazteari ez hain emana, beharbada denbora eskasez bere bi eginbideen gatik.» Nolanahi, Davantek ez du Albert Constantin idazle zuberotar zenduen antologian sartu.

Xehetasun gehiago ematen ditu Xarritonek [4, 5, 6], han-hemenka barreiatuta bada ere. Batik bat idazlan horietan oinarritu gara hemen osatu dugun biografia itxuratzeko, eta bai *Herria* aldizkariko obituariotan [7, 8, 9].

Albert Constantin Nafarroa Beherako Izpuran jaio zen (1873.08.23.). Garazi aldean sorturik eta handiturik, eskolak lehenik Larresoron eta ondoren Baionan egin zituen. Medikuntza-ikasketak Parisen burututa, 1898. urtean Atharratzen kokatu zen eta bertan hil (1957.04.28.). Ia 60 urtez izan zen bertako medikua. Urte horietan Basabürüa korritu zuen alderik alde, lehenago oinez eta zaldiz, gero motorrez eta autoz. Ezinago mediku jarraikia omen zen, etxeetaraino hurbilduz nornahi izan zedin haren beharrean edozein tenorez. Auzapeza ere izan zen 1924-35 tartean eta, kroniken arabera, lan ederrak burutu zituen, esaterako eskola eta errebotea eta bai hainbat bide, iturri eta horrelakoak inguruetako mendietan. Halaber, 1919.ean Paueko Kontseilu Orokorrerako hautatu zuten, eta zeregin horretan hil arte mantendu. Domina franko eman zioten, hala nola «officier d'Academie» eta «officier de la Legion d'Honneur» direlakoak.

Jean-Baptiste Constantin (1847-1922) eta Engrâce Garbi (1854-1948) izan ziren Alberten gurasoak, biak santagraztarrak. Aita errejenta izan zen

«Constantin... euskaldun lerden ginarrria... adimenduz ximixta bezain zalu, eta ele gutiz erasia baten behar den guziez mamitik hausten dakiena» [15: 162].

«Constantin, Euskaltzaleen-Biltzarrak agur amultsuagorik etzezaken adi zurea baino: aspaldiko urteak ditu, zure aita on beti gogoan oroitzapena daukagunaren urratser jarraikiz, gutartekoa zirela, gure gizona, gure buruzagietarik bat. Duela hogoi-ta-bat urte ikusten zinintudan, zure herritar dantzarien aitzineko Baigorriko plazan. Geroztik hunat, Euskal-Herria beti neurri berean ohoratu izan duzu, ez bakarrik ohiduren alderako atxikimenduaz (mintzaia barne), baina oraino zure jakitateaz, zure zuhurtziaz, zure lanaz. Zail eta iraunkor agertu izan zira. Hanitzek ahapetik bere erro azkarretaraino mozkindua dautzugu izena: zuzenaren zuzenez deitzen zizutugu gure artean *Constant*. Darraikizula hanitz urtez!» [16: 143-144].

1. irudia. Albert Constantin (Izpura, 1873; Atharratze, 1957)

Izpuran eta Mithiriñan; hark eman omen zion, hurrean eta gaztean, euskal izatearen eta Basabürü txokoaren amodioa. Aitak artikulu eta bertso asko ondu zituen, batez ere *Eskualduna* astekarian argitaratu zituenak; oso ospetsu bihurtu zuen «Joanes Garaztarra» izengoitia. Euskaltzaindia sortu zenean zubereraren ordezkari izendatu zuten. Patri Urkizuk bildu du Jean-Baptiste Constantinen obraren zati bat «Klasikoak» sailean (79. zenbakia) [10].

Albert Constantin jaun medikua 1903ko azaroaren 22an ezkondu zen Marie Claire Amestoirekin (1822-1944), hain zuzen ere, Saint-Martin Harriaga-Morroxko Hazparneko alkate eta diputatu aberats okituaren alaba sasikoa. Hiru seme eduki zituzten: Jean (1904-81), Arnaud (1905-68) eta Pierre (1906-42). Lehendabizi Hernaniko josulagunen ikastetxean sartu zituzten, alegia, Pierre Lhande (1877-1957) euskaltzain zuberotarra bizi zen egoitzara, baina, Gerla Handiarekin muga-arazoak larritu egin ziren eta Pauera bidali zituzten ikastera.

Iturri guztiek nabarmen uzten dute Albert Constantin medikuaren euskaltzaletasuna, eta testuinguru horretan aipatzen dute *Eskualduna* aldizkariaren alde mende hasieran buruturiko lana, edota Eskualtzaleen Biltzarrean Jean Etxepareren ondoan lehendakariorde gisa emandako urteak, eta bai euskaltzain urgazle izatearena ere (1923tik aurrera). Alabaina, Xarritonen idazlanetan ikus daitekeenez, badaude beste puntu azpimarragarri bi, hots, hartu-eman estu bi, hona ekarri nahi ditudanak. Batetik, Azkuerekin eduki izan zuen adiskidantza aipatu gura dut, eta besteak beste, berorren hiztegiaren burutzapenerako eman bultzada. Bestetik, ezin da inola ere ahaztu Iparraldeko lehen euskal nazionalistetarikoa izan zela bere adiskide Pierre Buruzain (1859-1920) mediku hazpandarrarekin batera, eta, izatez, «un parti nationaliste viable» antolatzeko egokiera ere aipatu zion, kasurako, 1903ko eskutitz batean [6].

Dena den, Jon Casenaveren arabera [11], izaera berritzailea da Albert Constantinen alderik garrantzitsuena. Jon Casenaveren ustez, Pierre Buruzain, Albert Constantin eta Jean Etxepare medikuek ireki zioten atea modernitateari, XIX. mende-amaierako Euskal Herriaren ikuspegi krepuskular, argizari-jale eta itxian, atzerrian ikasten luzaro egon eta herrira itzuli zirenean. Hiru medikuok astinaldi ederra eman zioten ordura arteko paisaia ideologikoari eta, besteak beste, orduko diskurtso identitarioa birbideratzen ahalegindu ziren.

Ez gara hemen luzatuko jaso zituzten makurraldiak zerrendatzen [4, 11]; kontua da batez ere arlo kulturalera mugatu beharrean aurkitu zirela. Baina, Etxepare eta Buruzainen euskal idazlanak nahikoa ezagunak diren bitartean, Albert Constantinenak lurrak irentsi ditu itxura batean. Izan ere, normalean artikulu bi esleitzen zaizkio [12, 13], hain zuzen ere, 1947 eta 1954koak, eta, areago, guztiz zabaldua dago gorago aipatu dugun Davanten iritzia, Albert Constantinen ekoizpen idatzizkoa guztiz urria dela dios-

kuna. Uste horren abiapuntua, beharbada, *Herria* astekariko obituarioko [7] esaldi batean aurki daiteke: «Nahiz etzian hanitch-hanitch izkribatzen...».

Noraino zuzena dea, baina, uste hori? Hau da, zein da Albert Constantinen obraren benetako luze-zabalera? Puntu bitan oinarritu naiz galdera hori mahai-gaineratzeko.

Batetik, badago Jean Elizalde-Zerbitzariren 1927ko kritika-artikulu bat [14] Euskaltzaindiari zuzendua, euskaltzain izateko Iparraldeko hautagaien zerrenda luze samarra damaiguna. Besteak beste zera diosku idazki horretan: «Sekulan mendiz alde huntan, haindikoaren pareko Euskaltzaindi bat egiten balitz, ez litazke segur bazterrerat utziko Constantin, Ataratzeko jaun mirikua, gure Eskuarari dion atchikimenduaren eta *astetik asterat* Eskualdunean *agertzen dituen solasaldi polliten gatik*». Begi bistakoa denez, azpimarratu dugun esaldi-zati horrek obra idatzi zabal batean-edo oinarritzen du Albert Constantinen gaitasuna hautatua izateko. Hau da, Zerbitzari oker ez badago, *Herria* astekariko obituariok baino 30 urte lehenago oso emankorra izan zen Constantin medikua, eta beraz, litekeena da Albert Constantinen luma xx. mendeko lehen laurden osoan *Eskualdunean* idazten aritzea. Baldin-eta Zerbitzariren esana zehatza bada, eta ziurrenez horrelakoxea da, orduan aztertzeke daukagu plazaratua izatea merezi duen aitzindari baten lana.

3. ATHARRATZEKO TALDEA

Arakatzeko dagoen obra posible horren lagin bat aurkitu dugu 1913ko *Almanak uskara edo Ziberouko egunarian*, aurkezpen luze honen ostetik emanen duguna. «Zuhainen eritarzunaz eta haien arraberrikatziak» deritzo artikulua [2] eta gure iritziz oso interesgarria da, hainbat arrazoi direla-eta.

Interes horretarako lehen elementua, jakina, gaia bera dugu. Alegia, ez dakigu Albert Constantinen gainerako obra zeri buruzkoa izan daitekeen, baina, aurkitu dugun apur hori dibulgazio zientifikoaren esparrukoa da betebetea, eta horrez gainera, euskal dibulgazioaren «historiaurrearen» hasierahasieran kokatu zaigu. Alde horretatik ezin interesgarriagoa da, beraz. Bestalde, artikulua irakurtzean igarri egiten dira bai ondo trebaturiko idazlearen maisutasuna eta bai ere horrelako kontuak erraz azaltzen ohituta dagoen dibulgatzailearena, eta izan ere, nahikoa harrigarria suertatzen da hori, aintzat hartuz gure historiaurre goiztiarraz mintzo garela, hau da, alde aurretik hutsaren hurrengo tradizioa omen zegoela. Baina denetan harrigarriena da, artikulu hori hitzaldi gisa *kongresu* batean aurkeztu egin zela!

Almanak uskara edo Ziberouko egunariak bestelako xehetasunik ez badakar ere, Albert Constantinen artikuluaren izenburuaren ondotik «Atharra-

tzeko 2^{en} Congrès deithu juntan M. Constantin bedeziak eman pheredikia» diosku. Ez hori bakarrik. Badakartza ere kongresu edo junta berean eskainitako beste hitzaldi biren testuak: «Laborariak sor-lekhian egoitez dutian abantailak» M. Chemark Çugun, *zalgiztar etcheko-jaunak* orduko migrazio ikaragarriaren kontra egindako mintzaldia (121-125 orr.), eta «Noula begira borthakoak eritarzun haboroetarik» M. Dominique Iribarne *injenieurak* txerrien hazkuntzaz azaldutakoa (135-141 orr.). Ez daukagu bestelako argibiderik Atharratzeko 2. kongresu horretaz: ez noiz burutu zen, ez nortzuek antolatu zuten, ez argitaratuez besteko hitzaldirik egon zen, ez zenbat entzule ukan zituen, ez beste ezer. Edozelan ere, guztiz deigarri suertatu zaigu itxuraz erabat laikoa izatea, eta, halaber, *bigarrena* izatea.

Ezer gutxi dakigu Atharratzeko lehen kongresuari buruz. *Almanak uskara edo Ziberouko egunariaren* 1911ko aleak azaltzen du, besteak beste, «Amerika eta hiriak utzirik» (79-82 orr.) artikulu hori eginik Mousde Marcellin Çugun Zalgizeko etcheko-jaunaz, irakourturik izan da Atharratzeko Congrès Cantonal deitu biltzarrian azaroaren 20^{an} 1910^{ian}. Ez dakar argibide gehiagorik, baina, jakina, hitzaldi bakarrak ez ohi du biltzar bat osotzen. Bestalde, data hori ikusita pentsatu egin daiteke bigarren kongresua 1912ko azaroan-edo burutuko zela, eta, ziurrenez, Gerla Handiak atzeratuko zuen, betiko, 1914an egitekoa zen hirugarrena.

Honaino iritsi garela, kontu bi utzi nahi ditut agerian, Albert Constantinen artikulua testua hona aldatu aurretik. Jose Ramon Etxebarriak ezarritako periodizazioari dagokiola, ikusi dugunez badirudi Constantinen kasuak ondo betetzen duela Sabino Aranaren eten ideologikoaren baldintza, sasoi bereko beste aitzindari batzuegan hain argiro atzematerik ez dagoena. Hala ere, Constantinen obraren izaria ezezaguna dugun arren, gure ustez ez da banako isolatu baten ekoizpena. Ez dago talde-lana izan dela esaterik, beharbada, baina, bai sare baten baitan burutua izan zela. Sare horretako korapilo batzuen izenak lehenagotik ere ezagunak ziren, hala nola, Buruzain, Etxepare, Souberbielle. «Ekimen kolektibo»tzat joa izateko laxoegia izan zitekeen sare hori. Ados. Alabaina, erakutsi ditugun datuen argira, edo hobeto esanda, erakutsi ditugun *zantzu*en arabera, noraino trinkotu direa sarearen troinuak antzeman dugun perspektiba berrian: ba al dago Atharratzeko taldeaz berba egiterik?

Jakina, hobeto dokumentatu beharko genuke kontua ganorazko erantzuna eman ahal izateko. Esaterako, nor zen Mousde Dominique Iribarne *injenieurra*. Esaterako, Mousde Marcellin Çugun eta Mousde Chemark Çugun Zalgizeko etxeko-jaunak bi al dira, ala gizaki berbera. Esaterako, nortzuk gehiago aritu ziren eta zertan gauzatu zen denen ahalegina. Eta, azken batean, ba al zuten «euskarazko prosa zientifikoa kontzienteki lantzeko nahia eta —batez ere— bide horretatik aurrera egiteko erabakia»? Neu baiezkotan nago.

ZUHAINEN ERITARZUNAZ ETA HAIEN ARRABERRIKATZIAZ²
(Atharratzeko 2^{en} Congrès deithu juntan M. Constantin bedeziak eman pheredikia.)

I. *Bortietako oihanak*. Uskaltzeritik edo aizo herrietarik sekulan elki ez-tirenek, hurruneke lurretan, itsasoz gainti ebili ez-tirenek, ez-takie, osoki zuhainez gabeturik den kartiel baten berri. Ameriketako *pampas* zounbaitetan bizi izan direnek bai eta berheziki Afrikan agitu diren soldado zaharrek, badakikeie zer-bait. Aljeriatik eta Tunisiatik haratago, ekhi jeikigialatago, bada itsas hegi bat, Tripolitaine deitzen aurthen anitchetan aiphatu-rik izan beita, Italianoek gerlaz beretu nahi izan dielako. Houra da egiazki zuhainik gabeko erria; beroak borthitz, lurra pikarra eta oro hariña, hourik ez edateko. Nourk sinhets noizpaitz, Erromanoen demboran, *Tripolitaine* hori deithurik zela Erromaren sabaia; erran nahi beita bai bihi, bai leguma, bai fruta, hantik horra zela, itchasoz, ountzietan, Erroma hiri handiaren egun orozko bizigarria. Eta haatik hala zen, eta orano ere hatzamaiten dira hanko desertietan, lekhu aberatsak ziren demborako herechak, herri eta iri handi batzuen lekhiak, uthurri agortiak, harri phikatuz eginik uharrollak orai hutsik. Bena ere bazen han lehenago zuhaintze eta oihan hanitch. Jin dira Mahometanoak. Erresouma oro chahatu die, zuhaintziak mouztu, oihanak galerazi, erra-erazi dutie eta emeki emeki Tripolitaina jarri da orai dena, lur idor harintsu tzar bat.

Hullantchiago tcherkha ditzagun, herri bati, oihanek ekhartzen dutien hounkiak. Aski dugu Uskaltzeriari berari sogitia. *Egurra, zourra, hazkurria, itzala* emaiten deizkienaz bestalde, zounbat eta zounbat lagungoa ezteikie egiten bortietako oihanek? Haus-tan deizkie *aize* borthitzen bouilta gaistoak; bortu goretako *el-hur osoak* baratzen dutie; bena orotako baliousena, *uthurriak* eta *uhaitzak* henian etchekitzen deizkie, begiratzen dutielarik handitzenegitik. Houna noula.

Elhurtze handi bat agitzen da bortian. Thipilunetan, elhur hori ebi ezti baten edo lehen ekhi beroaren geia da. Laster hourtuko

² Testua aurkitu bezala transkribatu dugu, aldizkari honetako irakurleari beste xarma batez apainduta begitanduko baitzaio, eta ez horregatik aparteko zailtasunez ilunduta. Orduko ortografiaren eta euskalkiaren oztopo nagusiak gairidituzko, gogoratu ondoko xehetasunak: *ch* ikustean, *x* irakur bedi (*errekachka*: errekaxka; *tchipi*: txipi; *achala*: axala); *ou* ikustean, *u* irakur bedi (*arrount*: arrunt; *erresouma*: erresuma; *ountzi*: untzi); azkenik, *i* ikustean, batzuetan *u* batekin hobeto ulertuko dugu (*aizo*: auzo; *desertietan*: desertuetan; *badakizie*: badakizue). Bestalde, hiztegi llabur bat erantsi dugu amaieran.

da, eta hourkina hori eraitsiko da batetan, phatarrari behera, lur achala zotukaerazten dialarik; uhaitza tampez handituko da. Oihanetan aldiz, elhur pharte bat baratu da, abarretan, eta hora da lehenik hourtuko dena; lurreko elhurra hourturen da gero, emeki emeki, ebia edo ekhia abarren artetik sarthuko den bezala. Ezta lur achala hola zotukaturik; uhaitza barat-chago handitzen da eta gutiago: lurra luzazago boustirik baratuko da.

Uda bethian, jin dadila erauntsi handi bat. Machela thipiletan, deusek eztu baratzen ebi phezu horren indarra. Errekachkak arrount egiten dira eta algarretaratzen; tourroustaka badoatza uholde eta uharriak mendian behera, lur achala azkarki kharra-katzen dielarik. Uhaitza berehala handiturik da eta theiu, hala hala, bertan tchipiturik. Oihanetan aldiz, hasteko, ostoeck edaten die hour hein bat, gero betherik baratzen dira, pharte houn bat begiratzen die godalet elibatetan bezala. Ostoetan baraturik den hour haborochia ekhi batek beroeraziko du eta aidiak gibel hartuko. Gero, lurreko osto idorrek ere hartuko die hour hanitch; ororek badakizie osto idorra iraurgeitako houn dela, abel-petan, hola edale delakoz; edaten du bere phezia berritan eta erdi. Berriz lurriala heltzen diren tchortek indarra hautserik die, osto berde eta idorren artetik igaraitiarekin, eta lurra bera houreuz hantuko da. Zuhaintzen zainak ere houreuz hantuko dira, eta hour horik oro joanen emeki emeki, lurpez, uthurrietara. Eta orano ebiaren handiaren bortchaz, errekak egiten eta biltzen hasi direnian, lur achaleko zainek hausten dutie, barreiatzen, arraberhezten.

Egiaz arren erraiten ahal da, eta probaturik da, oihan hanitch dutien bortietako uhaitzak ezdirrela hola handizale eta damu-egile; udan ere egoiten direla hein bat azkar; han gaintiko uthurriak nekez agortzen direla.

Etsempliak emaiten ahal dutugu, Frantzian berian harturik lehen Erreboluzioniaren aitzinetik, Frantzia betherikago zen, oiha-nez, orai beno, berheziki Alpetako gaintia. Erreboluzionia jin zenian, bai laborariak, bakhotcha bere gainti, bai herriak berak eman ziren oihan desegitiari, bai egurgei noula nahi mouztez, bai zourak saltzez, bai oihanak gal-eraztez alhagien emendatzeko, eta basa ihizen ohiltzeko. Zer agitu da? Geroztik herri horik gaizki dira, phatarrak lurrez gabeturik, uthurriak agorturik, bethi hourte baten lotsan.

Savoie-ko departamentian *Bozel* herriko bortiak oro alhagu dira, oihanik gabe, Diala zortzi ourthe, uztailaren 16^{an} erreka

tchipi bat handitu zen batetan eta hainbeste noun, etche zounbait outhouki beitzutian, bide berria, baratziak, sorhoak, lurrez, garallaz eta harriz bethe. Ber departamentian, diala bi ourthe, uztailaren 14^{an}, *St Julien de Maurienne* herrian, erreka bat handitu da tampez. Ezpeitu bere usatian erreka horrek kourriertzen sei mila botilla hour baizik memento hartan bazutian hoge eta hamar miliou. Oren bat eta erdien buruko sekulan bezain tchipi jarri zen; han ere ezta bortietan oihanik.

Orano ber departamentu hortan bada *Roselend* ibarra. Hango mendiak oro oihan baratu dira. Han ezta hourte handirik. Oihanek ourthekal, ibar hortako herrier emaiten deie berrogei eta hamar mila liberaren mouzkina.

Haute-Savoie departamentian, diala 8 ourthe *St-Cergens*-ko herriak saldu zutian eta arrount chaherazi bortuko oihanak oro. Arren, ezpeitzen han izan orano hourte gaistorik, bat jin zen, oihanak joan bezain sarri alhorrak, etchiak, bidiak, burdun bidia, bazterrak oro garallaz bethe beitzutian.

II. *Etchaltetako oihanak*. Oihanik batere ez tian etchaltia etchalte bilaizia da; bena ez othe dira goure etchaltiak bilaizirik baratzeko bidian? Zounbat nahi, oihan hoietan, zuhain mota orotarik amiñi bat baden, halere ametzak, haritchak, gaztañatziak elkhiz geroz, oihanetako hamar zuhainetarik biga etzaizku baratuko. Eta ez othe dira ametzak, haritchak eta gaztañatziak galdurik edo galtzen ari? Lotsa izateko bai eta gaizak merechi beitu arrankura gitian, ikhous dezagun zer diren hirour zuhain mota hoi en eritarzunak, gaitz horik nountik horra diren eta ez ahal dutugunez othian sendoerazten.

Lehenik aipha ditzagula ametzak eta haritchak algarrekin, ber eritarzunaz jorik beitira, gero gaztañatziak.

Ametzak eta haritchak eztira ziberoan phuru bardin ari aitzinaturik. Ohart gira 1907 ian, uda gaisto bousti batetik landa, ametzak eritzen hasi zirela. Geroztik dutugu ikhouston zuhain horik, hurruntik chouri chouriak, uduri elhurrez edo hobekiago irinez betherik. Gaitz hori barreiatu da, batetan, Frantzia guzian, Europa haborochian, bai ere Afrikan eta Asian. Zuhain erien ostoak, hola chouri jarten direlako, deitzen die eritarzun hori, haritchen *gaitz chouria*.

Hain berri deia eritarzun hori? Ezta segur eta uduri luke lehen ere izan dela khochia, ezi Louis XIV gerrenaren demboran bizi zen jakintsun baten liburietan erranik da, ordian bazela ez

berbera haritchen bena zuhain haborochen eritarzun bat. Dio jakintsun harek zuhain erien ostoetan agertzen zela erdolla bat bezala eta eritarzuna abiatu zela uda eurizu baten ondotik. Berriz 1843^{ian} aiphaturik izan da Frantzian erran delako ostoan erdolla, bena guti; berriz Portugalian 1877^{ian}; eta orai sekulako gaitzena.

Bedatsian du hasten gaitzak bere kolpia, ostoak zabaltzen abiatzarekin. Gañen eta unguru orotan, jarten zaie halako grosa zourpail bat, minthurik balira bezala; koloria khanbiatzen zaie, chimaltzen dira, eihartzen, tenoria gabe erorten. Berheziki zuhainak gainkaturik edo chahardekaturik izan badira; eta, kasik hobeki, oihana hegoari edo eguerdiari phara balinbada; adio dira bi, hirour ourtheren buruko. Ondoa hil da, ithorik baratu da, ezpeitu, ostorik gabe, behar lukian hatsa hartzen ahal.

Zer da, ororen burian *chouri* houra? Houra da onddo chehe bat miliouka eta miliouka emendatzen dena; onddo bat aihenaren etsai aspalditik ezagaturik dena, *oïdium* deithia, sofriarekin galerazten den houra eta bera. Sofriarekin galeraz ahal litazke onddo horik ametzetan eta haritchetan, aihenian bezala, bena nour abiatuko da lan horren egitera?

Behar gunuke beste zerbait sendagaillu, ezarteko aisago eta bardin houn. 1910eko azaroaren 10^{ian}, Nancyko profezur den Vuillemin jaunak, berri ekharri zian Pariseko jakintsunen bikhuralat, noula bazen oïdium uduri beste onddo bat, oïdium-aren etsai handia, oïdium-a osoki galerazten diana; geroztik, zuhaintan chouriaren galerazteko, aski gunukiala onddo oïdium jale hartarik ezartia. Iseiak eginik izan dira bena auherretan orano-korik.

Igaran martchoan, laborarien sendikateko bilkheuran, Pauen, jaun zounbait hersatu dira Kountseillu jeneralari eia oihan-zain buruzagiek eta professeurs d'agriculture dielakoek eliroienez eman ahal zerbait aholku balio dianik. Administrazioniak iharde-tsi du, eritarzun hori, dembora bat egin ondoan, behar bada joanen dela; handizkienik aiher zaitzela gainkaturik eta chahardekaturik izan diren ametz eta haritcher; zer hel ere, aholkatzen deikula, eritarzuna joan arte hountan, eztezagun oihanetako zuhain bizi bat aiskoraz hounki. Administrazionia aisa mintzo da eta guti erraiteko. Halere manecheko herri handienetarik batek, Sempereko herriak sinhetsi du haren errana eta deliberatu oihanen ez hounkitzia, ourthe zounbaitez. Areta, Sempereko herriak berak fornitzen zian Baionan erratzen zen egurrik haborochia. Lotsa izateko da guti baliatuko zaion.

Aperentzia ororen arabera ametzak eta haritchak galdurik dira; heben gaintikoez ezte orano min handirik, bena bestetan joan direnaz geroz, hebenkoek ez ahal die ezkapurik.

Arren loth gitian arrount egiazko erremedioari, hora beita *zuhain berrien lanthatzia*, joanik edo joaiten ari diren ametz eta haritchen ordari. Zer lantha? Orotarikche. Ez haatik oraiko erizale hoietarik, arrount khoza beilitazke.

Haritchetan beretan, badira hirour mota, khozatzen ezturenak: hirourak Nort-Amerikatik horra dia. Hourak dira: haritch hollia, beltcha eta hour-ukhurietakoa. Haritch hollia bertan jiten da, hanitch gora da, zourra houn du, badu zi. Donaphaleurat bide berriz joan ziradienek, halako haritch ikhousi duzie Ithorrotze-ko jauregiaren khantian.

Lantha zazie *intzagortze* hanitch, intzagorra eta zourra gatik.

Lantha *bago*, egur eta ezkurra gatik; *leicharra*, hanitch khario saltzen beita karroucha phasta-gei, *publiertze*, *burzuntz*, *astigar*, *urkhi*, *hegiagar*.

Bena ez egon *akaziatze* lanthatu gabe; lantha ehi da; aisa jiten da eta bertan; houn da egur-gei eta kholte-gei; ondo chuchen eta eijerrak saltzen dira intzagortzia bezain khario.

Arra-lanthatze hori lan da, bena lan egin behar dena, baitezpadakoa. Eztut erran nahi oihana handizienek behar diela bereremu handia zerratu eta arra-lanthatu; ez; alhorgei, sorho-gei, alhagu-gei houn direnak, ezar alhor, sorho eta alhagu. Bena zuhainez betha itzatzie phuru *uthurrien unguniak*, *phatar tchutak*, *erreken bi bazterrak* eta deusetako ezturen beste guniak oro. Hola egitez, tcherkhatuko duzie kabaler itzal eta hazkurri emaitia, zihaurien egur eta zour, uthurriak begiratuko dutuzie agortzetik, bai eta hautseko uharrien indarra; eginen duzie zihaurien eta zietarik landankoen houna.

Orai mintza gitian *gaztanatzez*, ezpeiteikie zuhain hoiek arrankura tchipiago emaiten. Badakizie, amini bat khasu egin duzienek, noula gaztanaztoi azkar, berde baten artian, agertzen den lehenik holako hollikura bat, ondo bat edo biga, ostoetan eihartzen ari. Eritarzuna barreiatuko da, taka holli hortarik, ungurian orotan, gaztanaztoia oro harturik izan artino. Lehen ourthian ostoak holli, bi, hirour ourtheren buruko, usian, gaztañatzia bera eihaturik.

Eritarzun hori deitzen die zounbait gunetan, gaztañatzen *minhollia*, ostoek kolorea gatik; beste hanitchetan *ankriaren eritar-*

zuna, ondoa eihartuz geroz, lur achalian agerian diren zain lodietarik, usu jalkitzen delakoz halako izerdi bat, hour beltzaran bat, izkiribatzeke tinte beltcha edo ankria uduri.

Gaztañatzen gaitza ezta Frantzian ametzen eta haritchen chouria bezain sorthu berri. Lehentze izan da gaitz horren aiphamena, Portugalen, diala lauetan hogeitourthe. Geroztik Españan sarthu zen 1850^{ian}; hantik Frantzialat. Frantzian hasi zen *Uskalaherrian*, gerlatik landa, Azkaine, Urruña eta Hendaihako lurretan. Frantzian badira 69 departamentu gaztaña dienik, haietarik 27 eritarzunarekin dira eta, aperentzien arabera, orotan gaztaña galduko da. Frantzian bezala, gaitza sarthu da Korsan, Italiatan; hots, gaztanatze den erresouma haborochietan.

Zer da eritarzun hori, nountik lotzen da? Jakintsunek gerokotz ezagutu die. *Duconet* jaunak lehenik Montpellieren egonik, orai Parisen profezur dagonak, ountsa probatu dugaitza sartzen dela zuhainaren *zainetan*; ez zain lodietan, bena lurrian barnenik direntan, emazten bilhoak bezain luze, chehe eta usu diren zainetan. Zain hoiern barnian agitzen da khambio bat, halako min bat, jenten min-bizia bezalakoa, eta zain horik kolorez khanbiatzen dira, belzten eta hiltzen. Noula zain hoierek emaiten beiti zuhañari bizigarria, ostoeak hatsa bezala, zuhaina flakatuko da eta gerokoz eiharturen. Arren ostoeetako hollikura harek salhatzen du, ez ostoeak bena bai zañak direla gaitzak harturik; zainak sendo-eraz eta oro sendo.

Bena noula sendo-eraz zain horik? Iseiatsu dira hanitch gisatarra: batian gaztanaztoiak *haitzurtuz*; bestian hounkaillu emanaz edo erremedio ondoari ezariz, ungunian chilo bat egin eta. Bena horik oro auherretan.

Iseiu egin die gero empheltu eginez, eritarzuner ezka ziren ondoetan; esprabi dutie hanitchko zuhain mota; behin behin esprabu eginik, empheltien ezartia gorago aipatu hour ukhurieta-ko haritchetan, ouste ukhen die sendagallia edirenik zela; bena azken berriak eztira hainti; Ameriketako haritchari empheltatu gaztanatziak ere hasi dira eihartzen, nahi bada bestiak beno hanitchez zailago diren.

Behar dugia arren etsitu eta sekulakoz gaztañarik gabe baratu? Eztut ouste. Ezi bada, Asia zolan, Japone deithu erresouma bat, hartan ezpeitira gaztañatziak batere eritzen. Badakizie hebenko aihena galdu denian, atzaman dugula Amerikan, aihen phyloxera biltzen eztianik; hala, hala borogantcha seriousetan bermaturik den oustekeria da, *Japoniako* gaztañatziak eztirela Frantzian eritzen.

Badu jadanik zortzi ourthe, Japoniako lehen gaztaña aziak sarthu direla Frantzian, bizpahirour lekhutan. Noula japonese gaztañatziak hasten beitira bost ourthetako gaztaña emaiten, behar gunuke oraikoz eskolaturik izan, iseiu hoietan gainen. Bena ez gira orano hortan, houna zertako. Badira Japonian hanitch gaztaña mota, bata lekhu beroetan, bestiak hotzetan jiten direnak. Aparentziak emaiten du, lekhu beroetako gaztanak ezti-rela ountsa jinen Frantzian. Hatsarrian, noula nahi aziak ereinik izan dira, khasurik egin gabe Japoniako kartiel beroetarik ala hotzetarik jiten ziren. Zer agitu da? Gaztañatze sorthu eta handitu direnetan badira zounbait, zortzi ourthetakoak, ezpeitie gaztañarik orano eman, ez arauz emanen ere; beste zounbait, bost ourthetako, frutu emaiten hasi dira, bena gaztañak heltu dira ourthetik ourthiala, geroago eta tcharrago; ondoa aldiz hanitch azkar; bada mota bar gaztaña hounik ekharten diana, bena ez jakin zer azitarik horra den, hastian aziak nahasirik izan direlako.

Igaran ourthian Omize papeteriako seme, Japonian misionist den *Anchen* jaun aphezak igorri du chakutara bat hanko gaztañetarik Espain Alozeko jaun erretorari buruz. Mous de Espain-ek erein tu berak zounbait eta bestiak phartitu dutu hirour edo laur eskutan. Nihaurek ukhen nian hogeibat, haietarik sorthu beitira bi lanthare-gei. Ouste dut beste zounbait jin diren Omize papeterian, Altzai Etchaluzian eta Onagoitian. Gaztañak Japoneko bortietan eraikiatarik ziren, ez eiger eta biribil, bena larria ourdinchika, bai aldiz phezu eta hebenkoetarik biga bezain larri.

Ber demboran, Broussain Ahazparneko jaun merak ukhen dutu Japoneko beste gaztaña zounbait, gouriak beno eijerrago, biribilago, chehechiagoñi bezala; horik mota aiphatienetik eta kharioenetik dira. Hogeibat Mousde Broussainek eman beitzeiztan, erein nutian besten khantian, eta sorthu dira bederatzu lanthare.

Gousta hola harturik, Mous de Espainek, Mousde Broussainek eta nik, egin dugu Japoneko gaztana beste galtho bat, han diren mota orotarik eta bakhotchetik bostna kilo. Ereinen dutugu eta ountsa jiten direlarik badate lanthare zounbait giharen eta bestentako.

Bena, guk, hirouren artian egiten duguna, zerentako eztuzie eginen ziek ere? Gaztañatziak galtzera utzirik, ordaristatziaz arrankuratu gabe, eztateke gocho geroan, arte luze batez, gaztañarik gabe egoitia. Eta laborari bakhotchak egiten ahal ezti-ana, elukia, herri bakhotchian, *kontsellia*k ahal lur bouchi bat debetzen eta zerratzen Japoniako gaztaña jin-eraz eta han ereiteko? Hola aritzez, balizate zounbait ourtheren burian se-

gurtamena, zouin den goure lurrentako gaztaña motarik hobere-
na; bai eta ere aski lanthare prestik, laborari oroer zounbaiten
emaiteko.

Eta gaistoenetik joaitez, Japoniako gaztañatzek ezpaleze
eman gaztañarik, berere baguntuzke haien ondoak, beren zain
sano eta zaillekin, eritarzunari buhurtzen ahal direnak; eta aski
gunuke ondo haietan hebenko lantharetarik empheltatzia.

Solaz hounen urhentzeko azken hitz bat. Ahal izan banitzaizie
aski klarki eta aski cheheki mintzatu, aisa enthelegatu dukezie,
bai handizkienik bortietan, bai etare goure etchaltetan, zer
hounkiak egiten deizkien oihanek, berheziki lurra bethi bere
hour doiarekin, uthurriak azkar, uhaitzak ample, etchekitzen
deizkielarik.

Hala, hala, gogoan ezari dukezie ametzak eta haritchak gal-
tzekoak direla eta eztugula beste erremediorik, hambat, oihanen
arralanthatzia baizik. Azkenekoz, eztuzie egurukiko, zien gazta-
ñatziak oro joan ditian, arrankuratzeko, zouin zihaurien herrie-
tan haien ordarien Japoniako lantharetarik ezartiaz.

Lur debetatzez eta zerratzez, lanthare haitatzez eta chilo-
gitez, badukezie negu bat edo bigen lan; bena lan baliouisa date-
ke. Horren egitez, utziko dutuzie zien etchaltiak aitzinetik be-
zain azkar, eta merechitu dukezie laborari zuhur eta khartsu,
bai ere egiazko etcheko-jaunaren izena.

agitu: gertatu, suertatu

aidia: aide, aire

aihen: mahatsondo

aiher izan: gogo izan

alhagu: larre, pentze, belardi

akaziatze: sasiarkazia

amiñi: apur, pitin

ample: anple, bare, ezti, zabal

ankria: tinta

areta: hala ere, hala eta guztiz ere,
alta

arraberhezi: banatu

arraberrikatu: berriztatu, eraberritu

arralanthatu: birlandatu

arrankuratu: kezkatu, arduratu

arren: nahiz eta

arround: arrunt

auher: alfer

baitezpadako: nahitaezko, ezinbeste-
ko

baratchago: baratxeago, astiroago

baratu: gelditu

barreiatu: desegin, suntsitu

bedatse: udaberri

bedezi: mediku

berere: bederen

bilaizi: biluzi

bizigarri: janari, elikagai

borogantcha: froga

bortu: mendialde

bouchi: buxi, poxi

bouilta: bulta, eraso, oldar

burzuntz: zurzuri, lertxun

chahardekatu: xardakatu, xedarratu,
inausi

- chahatu:** xahutu
chimaldu: zimeldu
- damu-egile:** kaltegarri
deliberatu: erabaki
debetatu: debekatu
- ebi:** euri
eguruki: iguriki, zain egon
eiger: eijer (?), eder
ehi: erraz
ekhi: eki, eguzki
elibat: eli bat, batzuk, zenbait
elhur osoak: elurrolde, elur-jausi
elkhi: ilki, atera, irten
emendatu: handitu
empheltu: enpeltu, txerto, mentu
eraitsi: jaitsi
erdolla: herdoil, uger
eritarzun: eritasun
erra-erazi: errerazi
esprabi: saiatu, probatu, baieztatu
esprabu: saio, proba
etchalte: baserri
etchekei: atxiki
ezi: ezen
- fornitu:** hornitu
- gainkatu:** inausi
gainti: gaindi, alde
galtho: galto, eskaera, galdera
garalla: legar
gaztanatze: gaztainondo
gaztanaztoi: gaztainadi
gei: gai
gibel: atzera, berriro
gihaur: gu geu
godalet: edalontzi
grosa: kraka, zolda, uger
- haborochi:** haboroixe, gehien
handitzenegi: lar handitu
handizale: gainezka-zale
harintsu: hareatsu, legartsu
hariña: harea
hatsarre: hasiera, hastapen
hazkurri: janari
heben: hemen
hegiagar: hegigarra, xarma arrunt
(*Carpinus betulus*)
- henian:** heinean
herecha: herexa, aztarna
hersatu: hertsatu, lotu, heldu
holli: hori
hollikura: horidura
hounkaillu: ongailu, ongarri
hounkia: ongia, onura
hounkitu: hunkitu, ikutu
hour: ur
hourkina: gesal, elur urtua
hourte: uholde, uriola
hour-ukhuru: ur ukuru, ur geldi
hullantchiago: hullan, hurbil, hurbil-
xeago
hurruntik: urrundik
- intzagor:** intzaur
intzagortze: intzaurrondo
iraurgei: ihaurgai, inaurkin, azpigarri
isei: saio
iseiatu: saiatu
- jeikigialatago:** jalkigialatago, sortalde-
rago, ekialderago
junta: biltzar
- kabala:** abere, azienda
kartiel: auzo, herrialde
karroucha: karroza
khantian: ondoan, aldamenean
kharrakatu: karrakatu, higatu
khochia: koxü, gutxia, pozia
kholte: kolte, paxet, pazote, zurkitz
khozatu: kutsatu
- lagungo:** laguntza
larri: handi
lotsa: beldur
- machela:** maxela, mazela, aldapa
manecheko: manex, Zuberokoa ez dena
mera: auzapez, alkate
minthu: mindu
mousde: musde, jaun
- ohildu:** uxatu, aihenatu
ondo: zuhaitz bat
orano: oraindik
ordari: ordezeko, ordain
ordaristatu: ordarizkatu, ordeztu, or-
dainkatu

othian: ote
ourthe: urte
ourthekal: urteka
outhouki: urtuki, aurtiki, bota

papeteria: papertegi
pharatu: paratu, jarri, ezarri
phartitu: banatu
phasta: pasta
phatar: patar, aldapa, malda
pheredikia: prediku, mintzaldi
phezu: pezu, pisu; astun
phuru: behintzat, gutxienez
pikar: antzu, elkor
publiertze: makal

sabai: bihitegi
sendikat: sindikatu
sofri: sufre
sogitia: so egitea, begiratzea
solaz: solas, hitzaldi

taka: orban, orin, narrio
tampe: tanpez, bat-batean
tenore: oren, ordu

theiu: teiu, uher, lohi
thipil: tipil, biluzi, soil, gorri
thipilune: soilune
tcherkhatu: txerkatu, xerkatu, bilatu
tourroustaka: ibaika

uhaitz: ibai
uharri: uharre, euri-jasa
uharrollak: uharroil, ubide
ukhuru: ukuru, geldi
urhendu: urhentu, burutu, bukatu
usatu: ohitura
usian: maiz, sarritan
usu: ugari

zerratu: hesitu
zi: ezkur
zouin: zoin, zein
zotukaerazi: mugiarazi
zotukatu: mugitu, higitu
zourpail: zurpail, zurbil, hits
zuhain: zuhaitz
zuhaintze: zuhaitz

4. ERREFERENTZIAK

- [1] ETXEBARRIA, J. R. 2002. «Euskal prosa zientifikoaren historiaren inguruan». *Hegats*, 30: 63-75.
- [2] CONSTANTIN, A. 1913. «Zuhainen eritarzunaz eta haien arraberrikatziak». *Almanak uskara edo Ziberouko egunaria*. 125-135.
- [3] DAVANT, J. L. 2001. *Zuberoako idazle zenduak*. Elkarlanean. 213 orr.
- [4] CHARRITTON, P. 1985. *Pierre Broussain, sa contribution aux études basques*. CNRS. 331 orr.
- [5] CHARRITTON, P. 1986. *Resurreccion Maria de Azkue eta Pierre Broussain-en arteko elkarridazketa*. Iker-4. Euskaltzaindia. 379 orr.
- [6] CHARRITTON, P. 1989. «Fonds Broussain: les lettres du docteur Albert Constantin (12.12.1899-22.6.1919)». *Hommage au Musée Basque*: 573-595.
- [7] HERRIA. 1957. *Constantin jaun bedezia zenthu da*. 351 zenb., Maiatzaren 2koa.
- [8] HERRIA. 1957. *Constantin jaun bedeziaren ehortzeta*. 352 zenb., Maiatzaren 9koa.
- [9] HERRIA. 1957. *Constantin jaun bedeziaren ouhouretan*. 354 zenb. Maiatzaren 23koa.
- [10] CONSTANTIN, J.B. 1996. *Haritchabaletaren bizia & Don Juan eta bere adixki-diak*. P. Urkizuren ed. Klasikoak 79. 119 orr.